

„ЦАР СЛАВ” И ЛЕГИТИМАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО В „СКАЗАНИЕ НА ПРОРОК ИСАЙЯ”

Цветелин Степанов (София)

Известният мотив за първия български „цар Слав” от историко-апокалиптичния апокриф „Сказание на пророк Исайя как бе възнесен от ангел до седмото небе”, който в историографията – след Йордан Иванов – трайно се именува „Български апокрифен летопис” (по-нататък в текста *БАЛ*), е бил обект на ред анализи с оглед интерпретирането на горния израз¹. Обикновено се приема, че посредством фразата „цар Слав” е фиксиран славянският етноним или т. нар. втори основен компонент в етногенезата на средновековната българска народност, в частност². Има обаче и такива изследователи, например Сергей А. Иванов, които още преди две десетилетия заявяват, че в *БАЛ* няма и следа от „общославянско самосъзнание”³. Отново същият автор твърди, че „цар Слав” е митичен образ; той не само не е познат от други и по-надеждни извори, но и годините му на управление са твърде много за реален средновековен владетел – цели 119⁴. С последното впрочем са съгласни и всички останали изследователи⁵.

Какви са основните действия, маркиращи личността на „цар Слав” в *БАЛ*? И дали те всъщност не подсказват за други възможности за интерпретация на този израз, които да са не по-малко адекватни на фона на мисленето през Средните векове и най-вече на онова, типично за тогавашните *учени люде*, в

¹ *Иванов Й.* Богомилски книги и легенди. София, 1925. Вж. и *Венедиков И.* Медното гумно на прабългарите. София, 1983; *Каймакамова М.* Историографската стойност на „Български апокрифен летопис”. – В: *Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov.* София, 2004, с. 417-441; *Каймакамова М.* Образването на българската държава в българската средновековна историопис. – В: *ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев.* София, 2006, с. 80; *Биярски И.* Сказание на Исайя пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България. София, 2011.

² *Венедиков И.* Медното гумно..., с. 44, 46; *Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова.* Историко-апокалиптичната книжина във Византия и в средновековна България. София, 1996, с. 203, бел. 8; *Моллов Т.* Мит. Епос. История. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). Велико Търново, 1997, с. 34, 42; *Каймакамова М.* Българска средновековна историопис. София, 1990, с. 125; *Каймакамова М.* Образването на българската държава в българската средновековна историопис..., с. 80.

³ *Иванов С. А.* К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи”. – В: *Раннефеодальные славянские государства и народности (Проблемы идеологии и культуры).* София, 1991, с. 134 сл. На същото мнение е и: *Полывинный Д.* Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, с. 120.

⁴ *Иванов С. А.* Българска общественна мисъл епохи ранного средновековья. – В: *Общественная мисль славянских народов в эпоху раннего средневековья.* Отв. ред. Б. Н. Флоря. Москва, 2009, с. 28-29 („Говорящее имя мифического царя Слава...”; „... мифологичен, как и Слав...”).

⁵ *Моллов Т.* Цит. съч., с. 36, говори за Слав и Испор от същия извор като за „сакрални първоцаре”, подчертавайки изключителната дълготрайност на управлението им, 119 и 172 години. Последно вж. *Биярски И.* Сказание на Исайя пророка..., с. 88-89, 200-202.

частност. Накратко, в извора се казва, че този цар е поставен по Божие изволение от пророк Исаяя в „*Карвунската земя, наречена българска*”, т. е. Добруджа, тъй като последната била опразнена „*от римляни и елини*” сто и тридесет години преди това (в текста присъства и изразът „*беше опустяла от елини преди сто и тридесет години*” – б. м., Ц. С.); след това пророкът я населва с „*множество люде от Дунав до морето*”, като им поставя „*цар от тях; името му беше цар Слав*”; този цар „*насели области и градове*”, а хората му „*няколко време... бяха езичници*”; именно Слав „*створи сто могили в българската земя*” и поради това му било дадено име „*стомогилен цар*”; Слав е представен като „*първия цар в българската земя*”, а управлението му – като години на „*изобилие от всичко*”⁶.

Като всеки пръв владетел и „*цар Слав*” е охарактеризиран според добре познатите черти на „*първия цар*”: посредством идеята за изобилието, чрез поселването на неговите хора в градски пространства, които обаче не са създадени от него (за разлика от редица други български владетели, посочени като строители на градове в същия извор!), а очевидно са изоставени от старите им обитатели градски средища в т. нар. Карвунска земя; явно е, че неговите действия са моделирани според архетипни очаквания за действията на „*първия цар*”.

Както отдавна е отбелязано в литературата обаче, „цар Слав” е маркиран още и чрез езичеството на „неговите люде”, както и посредством „*стоте могили*”⁷, един контекст, който позволява да се мисли и в посока на древни архетипни представи, които не са обвързани директно с християнството или с апокалиптиката. Става дума за особеното значение на могилата/кургана на царете в древността, особено в Евразия – тя е мислена като средоточие на уредения свят, в който не властва хаосът; по презумпция тя се намира в „центъра на света” и така – според М. Елиаде и неговите последователи – стои в една плоскост със свещената планина, с царския дворец, или с храма, или пък със столицата на владетеля. Зад царските кургани/могили всъщност ясно прозира визуализацията на онова явление-и-представа, което наричаме ‘*Axis Mundi*’, „*ос на света/световна ос*”, която сякаш пронизва *центъра* на земята и придава вертикално измерение на трансцендентния порив на отделния човек, но и на *своя* колектив, *своята* общност. Езическото минало плюс стоте могили в този извор определено насочват към образа на „цар Слав” като изразител на „царската слава” *par*

⁶ **Иванов Й.** Цит. съч., с. 281-282; **Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова.** Цит. съч., с. 195 (оригинален текст), 199 (новобългарски превод).

⁷ **Иванов Й.** Цит. съч., с. 282, бел. 1, където се казва, че северно от Добруджа, на р. Прут, също имало местност, именувана „стоте могили”; упоменато е сведението и у Скилица по повод на едно нахлуване на печенегите в средата на XI в., а именно, че в днешна Североизточна България е съществувала легенда за място/регион, зовано „сто могили/хълма”. Последно вж. **Георгиев П.** Стохълмието и неговите центрове. – *Palaeobulgarica/старобългаристика*, 2006, 4, с. 54-68; **Щавелев А. С.** Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян. Москва, 2007, с. 151-152; **Биялски И.** Цит. съч.

*excellence*⁸, оттук на идеята за легитимност – по Божия повеля – на случилото се в опустялата от елини Карвунска земя.

Ако този изначален подход е коректен, то в пасажите относно Слав ще трябва да видим много древни *топоси* и ментални нагласи, които не са строго християнски, но са проникнали в този типичен апокалиптичен, т. е. християнски, текст. На второ място, анализът тогава ще трябва да се насочи не толкова и само към идеята за славянството, която, както обикновено се мисли, прозирала зад израза „цар Слав”, а и към други възможни послания спрямо адресата на този вид текстове. Струва ми се, че този адресат е ясен – след 1018 г. текстове от подобно естество са били четиво за учени монаси и начетени в Св. Писание хора, особено такива, които са били запознати с очакванията на Второто Христово пришествие в края на XI в. и с идеите около т. нар. последно царство/последен цар, които ще имат особена роля преди Края на времената. Следователно понятия като „(царска) слава”, „избран народ”, „избрано царство” и подобни, които изначално съдържат идеи за легитимност на властта и за „божия народ”, могат с голямо основание да се очакват в кодирана или в явна форма именно в такъв тип апокалиптични текстове, респективно в някои техни пасажи или изрази.

Преди да се опитам да защита горната теза, нека представя накратко последните интерпретации на израза „цар Слав”. Тръгвайки от идеята, че титлата (*sic*) на Слав „стомогилен цар” може да е означавала властта на последния над земите на славянските родове (100, видимо, „било условно, знаково число”), на които принадлежали тези градища или родови светилища-могили⁹, А. С. Щавелев предложи наскоро два възможни прочита на израза „цар Слав”. Според него единият е добре познатият герой-епоним, който се родеел с източнославянските Радим и Вятко, с чешкия „баща на Чех” и т. н., тъй като за славяните било твърде важно в условията първо на тюркско (*sic*), а след това на византийско господство да се запази „*историческата памет за своето общо самоназвание и за първия княз с епонимно име*”; последното той вижда – на базата на типологичното сравнение – като обща черта при източните словени и при словаците, които се оказали в близост до „иноетнично обкръжение” и това ги провокирало да съхранят своето изначално самоназвание¹⁰. Втората възможна интерпретация авторът свързва „с концепта „слава”, сочейки, че основата „-слав” е една от най-разпространените части на славянските двусъставни княжески

⁸ **Щавелев А. С.** Цит. съч., с. 152, предлага в израза „сто могили”, повторен относно „цар Слав” цели три пъти в текста на *БАЛ*, да се търси закодирана идеята за „създаване на градища или светилища” и не толкова „погребални конотации”. Същият автор смята, че „цар на сто могили” обозначава „*границите на властта на първия княз, т. е. символизируют разпространението на властта на Слав върху земите, където са се разполагали тези локуси*” (гореспоменатите градища или светилища – б. м., Ц. С.). **Георгиев П.** Цит. съч., с. 55, 60, е по-склонен да види зад стоте могили възплъщение на концепцията за „град/укрепление”, теза, която е склонен да приеме и **Билярски И.** Сказание на Исаяя пророка..., с. 48, 201.

⁹ **Щавелев А. С.** Цит. съч., с. 152.

¹⁰ Пак так, с. 152 сл.

имена и че дори е възможно тя да е съществувала „и в качеството на самостоятелно име”¹¹.

В България последно на темата за „цар Слав” и „стоте могили” се спря И. Билярски, който първоначално се съгласява, че зад името Слав се крие „епоним на славянското племе, представен от чисто митологична гледна точка”,¹² а след това конкретизира: „В този смисъл не бих се съгласил, че той (Слав – б. м., Ц. С.) символизира славянското начало във формирането на българската народност” и че по-скоро „трябва да търсим значението на цар Слав не в някакво етническо конструиране, а в идеологическа позиция за идентичност на властта и нейната религиозна легитимация”. По неговите думи, в горепосочените изрази и фрагменти е ясно подчертана ролята на пророк Исаяя за поставянето на Слав за управител над Карвунската земя и по този начин се разкривала концепцията за българите (и техния първи цар в ролята му на експонент на българите) като един нов „избран народ”, все действия, зад които прозирал Божият промисъл¹³. За Билярски неизвестният български средновековен писач, автор на *БАЛ*, не е имал обаче идеята да „скрие” зад името „(цар) Слав” древното поселване на славяните в тази част на югоизточна Европа през VI в., а „да представи страната, народа и неговия владетел в парадигмата на библейската традиция и в този смисъл образът на цар Слав е точна стъпка именно в тази посока”¹⁴.

Не може да не се съгласим с тезата, че в този тип съчинения през Средните векове библейските архетипи и *топоси* от Стария завет са онази база, от която е тръгвал всеки християнски автор, съчинител на подобни апокалиптични текстове. Но все пак би трябвало да се види дали имаме наличие на подобни „стохълмия” или „сто могили” в Библията (например *Исход*) и особено в текстове, свързани с пророците Исаяя и Даниил, чиито пророчества са принципно „азбучни и пътеводни истини” за средновековните християнски автори-апокалиптици.

Друг възможен вариант за анализ е да се тръгне от добре известния факт на издигнатата по заповед на канасубиги Омуртаг (814-831) могила (*sic*), която се намирала по *средата* (!) на неговите стар и нов *дворец*/аул на Дунав (!) и самата тя била „всеславна” (*sic!*)¹⁵. Накрая на надписа, от който черпим току-що представената информация, присъства и пожеланието за дълголетие на владетеля Омуртаг, което, съвсем очаквано, е „сто години”. В тези пасажи от т. нар. Търновски надпис на Омуртаг ясно се вижда директната обвързаност на могилата с дворците – тя не случайно е издигната по средата между двата двора, по този начин превръщайки се самата тя в *среда* на не-

¹¹ Пак там, с. 153 и литературата в бел. 224 и 225. Срв. такива мъжки лични имена като Светослав, Мирослав, Владислав, Бржетислав и др., разпространени в славянския свят през Средните векове.

¹² **Билярски И.** Цит. съч., с. 88 сл. За епонима Слав вж. **Дуйчев И.** Одно легендарно сведение за Аспаруха. – В: **Дуйчев И.** Българско средновековие. София, 1972, с. 126.

¹³ Пак там, 200-201.

¹⁴ Пак там, с. 201 сл.

¹⁵ **Бешевлиев В.** Първобългарски надписи. София, 1992, с. 207-208, № 56.

хаотичното, подреденото „по царски, т. е. легитимно” – с оглед на трансцендентността – пространство. А работа и задължение на всеки „цар” в предмодерните времена е именно това – да *подреди* изначалния хаос и да му придаде ясни пространствени (и времеви) координати, които задължително включват идеята за „центъра” и „средата”; последната идея присъства ясно заявена, и то многократно, тъкмо в текстове с историко-апокалиптичен характер! Именно с такива и подобни актове е било маркирано *своето* пространство в редица култури на предмодерния свят, както отдавна е известно в науката. А самото обозначение в текста на надписа и на дворците на Омуртаг, и на могилата като „всеславни” подсказва тяхното осмисляне като типични ‘*Axis mundi*’- маркери и *локуси* в съзнанието на българския предхристиянски елит. Разбира се, тук не може да става дума за някакви директни влияния между информацията в тази колона и текста на *БАЛ*. По-скоро иде реч за общи мисловни нагласи и клишета, които са твърде характерни за предмодерните времена и особено за Средните векове и са нерядко откривани като реликти във фолклора.

Във връзка с интерпретацията на „цар Слав” заслужава да се спрем и на още две мнения, които взаимно се допълват и подсказват някои фини нюанси в това именуване. Те принадлежат на Тодор Моллов и на Дмитрий Польшанский. Първият автор упоменава желанието на киевския княз Светослав, опустошил България в края на царуването на св. цар Петър български, да има за „център” на своята земя българския Преславец на р. Дунав (т.нар. Малък Преславец – б. м., Ц. С.)¹⁶. От своя страна Дм. Польшанский интерпретира името на град Преслав през идиома „(въз)приемане на славата”, т.е. алузията е за място, което е подходящо за (етимологичното славянско) „преяти славу”, откъдето и такива именувания като „преславен град”, т.е. столица (=център); според него изразът „преяти славу” е пряко „*вербално изражение на идеята за translatio imperii*”¹⁷.

Последните наблюдения са твърде близо до онова равнище на послание в „цар Слав”, което ми се струва най-адекватното разчитане с оглед на идеи като тези за „избраното царство” и „избрания народ”, воден от цар, който по презумпция е Божи избраник и именно поради това още от най-дълбока древност е бил обвързван с небето, огъня и слънцето и оттук – със светлината и славата. Последната се смята за трансцендентна еманация на светлината в редица древни култури на Евразия. Откриваме я в такива понятия като древното иранско ‘*hvarēna/hvarnah/farn*’, както и в посетнешното тюркско ‘*qu*’¹⁸, а така също и в славянското „слава”, които са не

¹⁶ *Моллов Т.* Цит. съч., с. 107-108: „...в Переяславци на Дунаи, яко же то ест *середа земли моеи*” (курс. мой, Ц. С.). Приемането на „славата”, т. е. на царската власт, според тогавашната мисловност, може да стане легитимно единствено в „центъра на *своята* земя/царство”!

¹⁷ *Польшанский Д.* Цит. съч., с. 65, 79 сл.

¹⁸ *Stepanov T.* The Bulgar Title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΓΙ: Reconstructing the Notions of Divine Kingship in Bulgaria, AD 822-836. – Early Medieval Europe, Vol. 10, 2001, Nr.1, 1-19 (с цитираната литература), както и изследванията в тази насока на проф. Питър Голден.

нещо друго, а словесно кодиране на идеята за легитимна, благословена свише власт, откъдето и такива понятия като „благо” и особено „добра съдба/участ”, която се отрежда на царете именно поради посоченост/избраност свише. Не случайно последните са маркирани чрез епитети като „знаменит”, „славен” и подобни, т. е. с качества, присъщи иманентно на легитимните владетели. Оттук и визуализацията на *славата* посредством ореолите над главите на царете (най-добре видимо в източното православие), а също и в тези над главите на светите персонажи в християнството, а и в будизма.

Особено внимание заслужава и специфичния израз „цар на име Гаган”, срещащ се в същия този текст на Исайевото пророчество¹⁹. Отдавна този владетел е идентифициран като Петър Делян, водача на българското въстание срещу ромеите през 1040/41 г. Тук виждаме дублиране на титлата, т. е. той е и „каган”, и „цар”, един вид своеобразна двойна легитимация²⁰. Сравнението с израза „цар Слав” е просто задължително, още повече на фона на факта, че споменатите фрази се откриват в един и същ писмен паметник. Последното е отново своеобразно дублиране, защото царят има *слава* по презумпция! Дали това пък не е художествен похват на писача на *БАЛ* – удвоявайки имената-и-титлите, да придава двойна легитимация на властта и така да очаква посланието му да придобие по-голяма тежест? Ако последното е вярно, то вероятно в тези и в подобни тям изрази имаме различни напластявания, послания и смислови нюанси, които очакват своето възможно най-адекватно разчитане. И още нещо. Тъй като апокалиптичните текстове са компилирани най-често от обикновени монаси от регионални средища на духовността и книжовността, а не от начетени и високоучени богослови, работещи в столичните центрове, то в тях ще откриваме нерядко не само мотиви и алюзии, почерпени от Св. Писание, но и „ревитализация” на стари мисловни матрици (т. нар. фолклорни реликти). Такива средища обикновено не работят по „царска поръчка”. Последното важи с особена сила за апокалиптичните текстове в българските предели от епохата на византийското владичество. Ето защо в някои случаи с тези текстове ще е доста трудно детайлното разграничение на това къде започва и къде приключва придържането (от страна на анонимните писачи) към архетипните есхатологични текстове и пасажии/*топоси* от Библията и къде неизвестните автори несъзнателно „съживяват” древни представи, имащи най-често корените си в различните евро-азиатски митологични матрици.

¹⁹ *Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова.* Цит. съч., с. 198 (старобългарски оригинал), с. 202 (новобългарски превод).

²⁰ *Степанов Ц.* България между 822 г. и края на XI в.: „разбуждането” на един традиционен образ. – В: *Mediaevalia Christiana: Власт – Образ – Въобразяване.* Съст. и научна ред. Г. Казаков и Ц. Степанов. София, 2005, с. 182-199; *Stepanov T.* From ‘Steppe’ to Christian. Empire, and Back: Bulgaria between 800 and 1100: – In: F. Curta (ed.), [with the assistance of Roman K. Kovalev]. *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans.* Leiden–Boston: “Brill”, 2008, p. 363-377.

**‘TZAR SLAV’ AND THE LEGITIMIZATION OF THE BULGARIAN
TZARDOM IN “SKAZANIE OF THE PROPHET ISAIAH”**

Tsvetelin Stepanov

This brief text dedicated to the 60th birthday of Prof. Dr. Sc. Christo Trendafilov aims at clarifying some nuances hidden in the phrase ‘tzar Slav’ from the well-known apocalyptic text dated from the end of the 11th century and called ‘*Skazanie* of the prophet Isaiah’ (also known as ‘Bulgarian Apocryphal Chronicle’). It seems that being the first among the ‘tzars’ in Bulgarian lands, and elected by the prophet Isaiah at that, in the name of this ‘tzar Slav’ there are at least two levels of hidden meanings that might be interpreted by the scholars. The first one is the well-known (ethnic) name of the southern Slav tribes who became one of the main ingredients of the Medieval Bulgarian people after AD 681. The second one appears to be linked with notions such as ‘fate’, ‘good chance’ and alike, which had been known from a long time in Eurasia (cf. Iranian ‘hvarena’/‘hvarnah’/‘farn’, Old-Turkic ‘qut’, or Slavonic ‘slava’). Also, the aforementioned phrase stays very close to another phrase which is known by that same text of ‘*Skazanie* of the prophet Isaiah’, namely ‘tzar by the name Gagan’, i.e. ‘tzar khagan’. It seems then that in both of these cases the unknown scribe of the ‘*Skazanie*’ doubled, on purpose, the term ‘tzar’=‘emperor’ with different titles (‘slava’ and ‘khagan’, respectively) thus giving more credibility to the Slavonic title ‘tzar’. In my opinion, the phrase ‘tzar Slav’ presents a linguistic approach operating at the levels of both semantics and political-and-eschatological meanings that might be interpreted in the frameworks of the well-known Medieval notions such as ‘God-elected ruler’, ‘God-chosen people’, and alike.